

КОСОВО КАО ТЕМАТСКО ПРОСТРАНСТВО У ДЕЛИМА СРПСКИХ ПИСАЦА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ С КРАЈА 19. ВЕКА

Сунчица Денић

Универзитет у Нишу, Учитељски факултет у Врању, Врање

Theme of this paper covers the time period from 1870, when Serbian literature in Kosovo and Metohija was constructed. The year of 1871 is especially important when Theological-teachers' school, Prizren seminary, was founded, the first secondary school in this area. This school educated famous teachers and priests, writers and cultural workers, some missionaries. Manojlo Djordjevic Prizrenac and Nikodim Savic stand out from that period. At the beginning of the 20th century and in the period between the two World Wars, the literary work of the following writers was very important: Grigorije Bozovic, Zarija Popovic, Dimitrije Frtunic, Janicije Popovic, Predrag Stipsic, Stojadin Trajic ... With their work they helped the literature and the reality of Kosovo and Metohija come closer to its mainstream, despite the difficult circumstances in which it was produced. Literature itself, as well as other forms of creativity, was conditioned by the social, political, economic and cultural position of Kosovo as an undeveloped part of the South, that is a part of Old Serbia. Centuries of slavery under the Turks, assimilation, isolation from the mainstream of Serbia, insufficient communication, and lack of interest in the literary world of that time made this literature stay aside.

Thus, partly because of the commitment of these authors, who subordinated literary aesthetics to serving the people, the beauty of their expression to national scream, stylistic perfection to authentic patriotism and myth, this literature has remained in the sphere of patriotic chronicles.

Key words: Kosovo, Metohija, literature, Old Serbia, patriotism

Српски народ на Косову и Метохији у XIX веку, у време велике окупације, борио се да сачува национални идентитет и име. Све до друге половине XIX века веза између средњовековне српске културе и књижевности и тзв. *новије* делимично је функционисала, и то једино преко манастира и усменог стваралаштва. Грађанска и друга права под Турском била су на најнижем нивоу. Насушна је била потреба да

се стварају бољи услови за развој, за осамостаљење и напредак на свим пољима. Стара Србија, посебно Косово и Метохија, опорављала се од дуготрајне империје и ропства.

Почетак тзв. *еволуционог* периода Срба на Косову и Метохији, када се озбиљније почело радити на просветно-културном и књижевном пољу, везује се за оснивање школа. Посебно је значајна 1871. година, када ће у Призрену бити отворена Богословско-учитељска школа, прва средња школа на овом подручју. Оснивањем ове школе цела је област, а и Јужна Србија, добила прозор у свет. Она је дала знамените културне раднике, учитеље и свештенике, својеврсне мисионаре свога рода. Убрзо ће се, потом, основати српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу. Велику заслугу за почетак новог периода у животу Срба на Косову, укључујући и отварање Призренске богословије, има Сима А. Игуманов, значајан народни добротвор. Такође, значајно место у развоју културолошке мисли припада Петру Костићу, истакнутом националном интелектуалцу, без кога би српска мисао на Косову и Метохији била на губитку.

Други велики подухват је покретање листа *Призрен*, у Призрену 1871. године. То је, како је писао Петар Митропан, „почетак којим је створена могућност да се чује српска реч и да се утре пут потоњим органима српске националне мисли...” (Митропан 1933).

Лист *Призрен* излазио је под врло тешким условима, па је разумљиво што није могао бити да утиче на национални препород српског бића. Био је, пре свега, извор информација; имао је често улогу васпитача и учитеља. Али, огроман је његов значај у историји српске штампе, значај у политичком и духовном животу Срба под Турцима крајем XIX века.

Деведесетих година XIX века у Цариграду излазе два гласила: календар *Голуб* и *Цариградски гласник* (1895–1908). Први уредник *Цариградског гласника* био је Никодим Савић, Пећанац. Ова два листа била су од великог значаја, „како за политичко-културни престиж и пропаганду међу Србима у Отоманској царевини, тако и за развитак српске књиге у овим крајевима“ (Љумовић 1938: 3). У њима се водила борба за српску цркву и школу и за политичка и грађанска права.

У тим су листовима своје радове објављивали Никодим Савић, Анђелко Крстић, Зарија Поповић, Григорије Божовић и многи други, чија је тема била тежак живот српског народа у овим крајевима под ропством.

Пишући о почецима јужносрбијанске и косовске српске књижевности, Петар Митропан наводи да се прво „крчи пут за обичну

елементарну писменост, води се борба за српску реч и народно име, за право имати свој језик и штампати на њему. (...) Појавом првих листова (*Призрен, Косово*) почиње и самостално књижевно стварање у овим крајевима. У почетку, наравно, у примитивној форми, у којој се тешко могла одвојити чиста литература од добре репортаже, непосредног бележења утисака, фотографски-публицистичког приказивања стварности и фолклора, док се најзад није ојачало и прешло у потпуно самосталну врсту оригиналног духовног делања“.

(Митропан 1933).

Почеци новије књижевности Косова и Метохије

У многим местима Косова и Метохије: Призрену, Приштину, Косовској Митровици, Гњилану, Урошевцу, Вучитрну, Грачаници и Липљану, крајем 19. века оснивају се школе, покрећу листови и часописи, јављају се културни и књижевни радници за које се везује „ново“ доба у српској културној историји.

Почетак новије књижевности на овим просторима везује се за Манојла Ђорђевића Призренца који је, значајне 1871. године објавио приповетку *Потоњи Немањић**.

Осим Призренца као родоначелника, значајни су ствараоци Никодим Савић, Петар Костић, Зарија Поповић, Стојан Капетановић, Дена Дебељковић, Петар Петровић, Тома Поповић, Јанићије Поповић, Григорије Божовић, Стојан Зафировић и други.

Овај ће период дати већи број приповедача, чиме ће се српска књижевност са Косова и Метохије уврстити у токове целокупне српске књижевности.

Свеукупни књижевни садржај српске књижевности на Косову у другој половини 19-ог века није могао да поседује све оне елементе којима се књижевност у матици могла поносити, али она, својом специфичношћу и духовношћу, даје слику целокупне српске књижевности. Обамрлост и „нулто“ стање осећало се у мањој мери и у литератури ван Старе Србије. О томе је Јован Скерлић у својој *Историји новије српске књижевности* писао: „Под утицајем тешких политичких прилика у којима су били Србија и српски народ у доба око 1900. године, као одблесак опште депресије духова, и у књижевности су се највише чули гласови клонулости и обесхрабрености, и писци су би-

* Истраживањем дела М. Ђ. Призренца дошла сам до поеме *Вилино коло*, објављене 1868. године, чиме се *почетак новије књижевности* помера.

ли у тешком мрачном расположењу. Талас песимизма плавио је готово целу српску књижевност, и никада се гробља нису толико певала, и никада нирвана није изгледала такав идеал као у тим суморним и жалосним временима“ (Скерлић 1967: 435).

Основне карактеристике

Предмет књижевног рада код већине писаца овога периода јесте јако изражена жеља и опредељење да се национално биће Срба ослободи. После ослобођења, дуго ће се још грцати у болу тзв. „јужног јада“.

Видно је осећање општељудскости, памћења и борбе за национално име у делима многих стваралаца. У њима има доста романтичарског заноса, родољубља и фолклора. Сувише су окренута од субјективног доживљаја света, од унутрашњег, психолошког стања и става. Има тзв. епског елемента у прози, у приповеци пре свега, где се осећа национално и револуционарно расположење. Значајна тема је и социјална, која ће тек у другом периоду бити израженије истакнута. Има приповедака и прозних записа са карактеристикама српске реалистичке приповетке.

Косово и Метохија ће много уложити да се у духовном животу народа учине знатни кораци. Велики број писаца из овог периода био је активно укључен у све видове културног живота, од просвете до штампе. Живо се развијала делатност преко периодике и издавачке делатности у ширем смислу.

Велики број писаца своје дело наставиће у пуном изразу тек после ослобођења, као и после првог светског рата. Међу њима се издавају: Зарија Поповић, Григорије Божовић, Стојан Капетановић, Јанићије Поповић, Димитрије Фртунић, Глиша Елезовић, Стојан Зафировић, Миливоје Поповић, Предраг Стипсић, Стојадин Трајић, Александар Поповић...

Родови и врсте

Оно што се брзо и лако уочава јесте да се ова књижевност манифестовала у поезији, приповеци, драми и роману.

Приповетка је у најбољој мери одговорила законима литературе. Она је „отворила очи, служила главном циљу – ослобођењу“. У

оквиру тих историјских околности формира се и стил јужносрбијанске приповетке. Писци ће се, служећи се причом и верним приказивањем народног менталитета, изградити својеврсну самосталну визију. То је, донекле, красило свет приповедачке прозе Зарије Поповића и Јанићија Поповића, као и стваралаштво Манојла Ђорђевића Призренца и Никодима Савића.

Иако су многи писали и поезију и прозу, наводимо имена чије су приповетке обележиле њихово књижевно дело. То су: Манојло Ђорђевић Призренац, Никодим Савић, Зарија Поповић, Петар Петровић, Тома Поповић, Димитрије Фртунић, Григорије Божовић, Јанићије Поповић и други.

Када је о поезији реч, стиче се утисак да **поезија** ових песника није на неком завидном нивоу. Она је одраз младости и неукости, без битног поетског квалитета. Сличност се огледа код свих песника, и у мотивима и у песничкој структури.

Феномен косовског мита и националног осећања носе песме М. Ђ. Призренца, родоначелног књижевника Косова и Метохије.

Драмским су се радом, поред Манојла Ђорђевића Призренца, бавили Стојадин Трајић, Предраг Стипсић и Петар Петровић.

Многи културни и књижевни радници Косова и Метохије огледали су се у тзв. међужанровском раду, публицистичком и путописном, научном и истраживачком. У овој групи стваралаца били би: Манојло Ђорђевић Призренац, Дена Дебељковић, Глиша Елезовић, Стојан Капетановић, Симеон Карамарковић, Стојан Зафировић, Јосиф Поповић, Адам Поповић, Станојло Димитријевић, Благоје Кастратовић, Живко Фртунић и други.

Нарочити извор информација су листови и часописи, као и заоставштина стваралаца са Косова и Метохије.

Бригом за државу и народ, као и бригом за човека уопште, Манојло Ђорђевић Призренац је, и својим животом и својим делом, уткао у здање које носе на плећима косовски мученици. Он је као јунак из овог национално-романтичарског, чак паганског миљеа, хришћански оријентисан. Призренац је један од оних који су *косовски аманет*, страдалништво и патњу, носили као лични жиг. Из такве туге и бунта његова поезија не припада чистој хероизи, није устројена искључиво хајдучки и полетно. То је резигнирајуће и медитативно, болно и сетно, а најчешће носталгично сећање и „учествовање“ у славној прошлости свога народа.

Никодим Савић је у свом делу, нарочито у приповеткама, писао о Косову с краја XIX века, о сукобу старог и новог времена, о тешком

животу у граду на југу Косова, Пећи. Приповетка *Накина брдила* узима се као аутентична и врло успела слика из пећког живота, а могла би се односити на читав старосрбијански свет. Савић је објавио и неколико радова у којима говори о обичајима и обредима на Косову поводом значајних православних празника.

Дена Дебељковић није био књижевник у класичном смислу. Записивао је народне умотворине на Косову, описао обичаје и веровања, начин живота у сеоској задрузи, становништво. Дао је географски опис Липљана, описивао поједине догађаје. Најкњижевнији су му радови из таквог дела – описа догађаја и људи, нека врста путописа. Његова рукописна заоставштина је веома богата. Писао је песме, али оне немају неку велику уметничку вредност. Значајан број писама је вредан део његове заоставштине, из којих се виде политичка и друга друштвена збивања на Косову. Био је хроничар свога доба и његово дело је од непроцењиве вредности за свеукупни живот на Косову.

Централно место косовскометохијског, као и значајно место старосрбијанског стваралаштва припада управо Зарији Поповићу. Рођен је у Гњилану 1856. године, у свештеничкој породици. Основну школу завршио је у Приштини, а Богословију у Београду. Радио је на многим културолошким пословима по Србији, а читаво своје књижевно дело, у највећем броју – приповедачко, посветио је описивању тешког живота на Косову и Метохији с краја 19. века.

Радећи на оваквим и сличним пословима, Зарија Поповић је промовисао националне идеје, а које би у ширем значењу требало да буду усмерене на борбу за свој завичај, за ослобођење од Турака и извесних терора од других непријатељских суседа или сународника. Био је изузетан национални борац и идеолог покрета за Југ, нарочито на пољу просвете и уметности.

Из библиографије Зарије Поповића се издвајају: *Слике из Старе Србије* у три тома; *Пред Косовом*, *Приповетке из Старе Србије*, као и мноштво приповедака које је објављивао по листовима и часописима у Србији, у *Бранковом колу*, *Венцу*, *Искри*, *Звезди*, *Братству*...

Оно што чини особеност овог писца и његовог дела јесте наглашена регионализација у поступку приказивања и догађаја и књижевних јунака, као и наглашена локална, завичајна, тј. отаџбинска идеологизација, понегде занос, често брига, а најчешће свест о неопходности приказивања живота људи из тих неактивних књижевних средина. Тежња за лириком направила је од овог дела значајан уметнички зборник и хронику фолклорног миљеа, а може се и рећи, сам аутор направио је пут потоњим писцима да се оваквим стилским пос-

тупком позабаве, створивши од својих дела најзначајнија дела на српском језику.

Но, не улазећи у нарочит суд и ситуирање ових писаца Југа, као и не вреднујући дела осталих, јер је званична књижевна реч утврдила њихова места много раније, име Зарије Поповића остаје у неку руку родоначелно и врло битно за многе активности у Старој и Јужној Србији: од књижевне и изразито лирске, до друштвене и изразито политичке.

Неспорно је значај његовог дела огроман, као што је вредно његово место у развоју књижевности и духовности, пре свега на Косову и Метохији, а и у широј Србији.

У књизи *Историја српске и хрватске књижевности* Андра Гавриловић истиче да је Зарија Поповић „с најбољим успехом почео анализу душе Старосрбијанца, кога је убрзо учинио предметом књижевног интересовања. Анализа је те душе вршена не само с љубављу већ и са свом пажњом која је необично срећно залазила у мисли и осећања света, историјском судбином упућена у пуну повученост. (...) Његова сликања народа са Косова дају једну прилично изграђену слику“ (Гавриловић 1927: 408).

У групи зачетника косовскометохијске књижевности налази се Јанићије Н. Поповић, изузетно име ове историје књижевности и књижевности уопште.

Рођен је 1883. године у Грачаници код Приштине, у познатој породици Поповића. Гимназију је учио у Приштини, Битољу и Скопљу. Родитељи су му били у тешкој ситуацији која није могла да мимоиђе ни Јанићија. Радио је као учитељ по местима Косова и шире Србије. У Приштини је живео до своје смрти, 1951. године.

Био је врло активан на многим пољима културног и друштвеног живота. Надојен народним стваралаштвом од малих ногу, сакупио је велики број народних умотворина. Писао је о народним обичајима и објављивао их је највише у *Српском Косову*. У Архиву Матице српске у Новом Саду налази се његов рад у рукопису *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова*.

Јанићије Поповић почео је да пише врло рано. Активно је сарађивао у многим листовима и часописима, међу којима су: *Цариградски гласник*, *Српско Косово*, *Нова Србија*, *Јужни преглед*, *Наш Југ* и други.

У листу *Српско Косово* објављени су радови: *Празноверице на Косову*, *Ђурђевдан на Косову*, *Игре на Косову*, *Загонетке на Косову*, *Божјић на Косову*, *Слава на Косову*... Писао је новинарску, мемоарску

и научно-популарну прозу. Приповетке су му објављиване у листовима и часописима, најпре у Цариградском гласнику, Јужном прегледу, Српском Косову, и другим.

Поповић у приповеткама износи догађаје хронолошким редом, од учитељске школе до Кумановске битке. Догађаји су темељени на историјским документима из живота Јужне Србије до 1912. године.

Осим великог броја успешнијих или мање успешних писаца са Косова и Метохије, битно је истаћи и ствараоце из Призрена, међу којима се истичу: Предраг Стипсић, драмски писац који је написао знамениту драму из призренског живота Туту Јоргушову, потом, Милан Чемерикић и Спасоје Илић. Свакако, највеће утемељење и најпризнатије име, веома атрактивно и данас у српској књижевности, јесте име Григорија Божовића, чије се приповетке поново штампају и изучавају.

Шта се на крају може закључити?

Књижевност овог раздобља прелазни је период и нит која веже Косово и Метохију са средњим веком и уводи га у неке нове европске, модернистичке токове. Ова књижевност је још увек великим делом „архивска“, затворена у библиотекама по одељењима ретких књига, архивима и музејима. Расута је у периодици, по фасциклама рукописа и заоставштини појединих писаца или породичним архивима до којих је тешко доћи.

Нажалост, све што се дешавало на Косову и Метохији последњих деценија XX, као и на почетку XXI века, упућује на тешку могућност да се до неких открића и података може доћи. Истраживачима су недоступни извори, а основне су претпоставке да је део тога уништен.

За ову књижевност је битно успоставити бољу везу са савременим читаоцем, покренути некакав дијалог између „тада“ и „сада“, да би се специфичности које она носи не само превазишле, него и неговале. Јер, како је говорио Антун Барац, хрватски историчар и теоретичар књижевности, „књижевност нису године, рукописи, преводиоци, штампари, родословља, листови, већ књижевност је онај шум, онај ритам живота који буји испод свих тих година, натписа, цитата, периода. И моћи показати историју књижевности значи: моћи уочити и ухватити ону линију живота која је све то покренула. Од литературне историје очекујемо више неголи пуки, мртви материјал прошлости – неку деконструкцију духовног живота прошлости, освијетљену према

данашњим нашим потребама, а не само фотографије мртвих, укочених, слеђених ријечи, непресјецканих ледином и тврдом руком непозваног анализатора“ (Барац 1963: 50–53).

Остале књижевне дисциплине овде се морају обратити књижевној историји, чији је задатак, пре свега, у обзнањивању и систематизацији ове књижевности региона, која је резултат културне свести Србије у овим географским и временским границама. Најисторијски смисао ове књижевности је смисао овог малог времена у старосрбијанском свету. „Као свака друга прича“, каже Палавестра, „историја књижевности има своје значење и свој смисао. (Она је дијалог старе и нове културе.) Да би се схватила како треба, њу ваља читати као причу – идући од почетка према крају. Поједини делови могу се посматрати самостално, издвојени из целине, али се тек у односу према другим одломцима могу разумети као делић истог мозаика и тачно сагледати на местима која им припадају“ (Палавестра 1986: 6).

Ова косовскометохијска стварност претворена у метафору, у симбол, можда хиперболу; у стих или причу, резултат је историјског лома који се утемељио на Косову и Метохији већ неколико деценија, ако не и неколико векова. Естетски, она јесте свеопште национално трагање за вредним књижевним изразом, али увек са извесним враћањем, како на регионалне теме, тако и на регионално вредновање.

Оно што њу обележава, а и краси, јесте велика количина туге, рефлексije и дубоке мисаоности.

Та књижевност увек је била условљена околностима у којима је српски народ на Косову и Метохији живео, верно дајући печат тога времена.

Закључак

Шта се може закључити једним оваквим пресеком о тој књижевности?

Српска књижевност са Косова и Метохије и Старе Србије, постојала је и развијала се као једна целина. Одрас је времена у којем је настала. У њој се осећала тежња за националним ослобођењем.

Што се жанрова тиче, књижевни рад манифестовао се највише у поезији и приповеци, мање у драми и роману. Карактеристична је и тзв. путописна проза. Књижевна критика је у најскромнијем облику и обиму заступљена. Осим неколико појединаца, књижевни ствараоци Косова и Метохије остали су на маргинама.

Неколики су фактори који ову књижевност, без обзира у ком је периоду настала, чине јединственом и регионално препознатљивом:

1. Мотивска и тематска опредељеност;

Њу чини:

- Косово као митопоетски прост;
- Косовска битка као централно полазиште;
- Косовска хероика и косовска пропаст;
- Релација између небеског и земаљског;
- Песимизам, лични и општи;
- Неповољна социјална слика косовског живља.

2. Етичка и естетска категорија коју презентује ова књижевност осликана је у следећем:

- изражена етичност (по моделу *ни по бабу ни по стричевима/ већ по правди бога јединога*);
- жанровска особеност;
- језичко-стилска препознатљивост (употреба локализама, турцизама, албанизама, покрајинских облика и др.);
- слабија стилска утемељеност;
- верска и религијска основа дела.

Многи писци ове регионалне књижевности нису били кадри да се јаче и дубље ухвате у коштац са темама и мотивима свог књижевног израза и да се наметну општој естетској скупини, приближивши се, макар, матичном литерарном свету, ако већ нису могли да предњаче. Обично се за ову књижевност каже да је у њој епско и митско „појело“ еротско и љубавно; додајмо и естетско. Ако има оправдања, може се рећи да је ова књижевност била у служби националног идентитета и незаборава.

Та књижевност увек је била условљена околностима у којима је српски народ на Косову и Метохији живео, верно дајући печат тога времена.

ЛИТЕРАТУРА

Барац 1962: Барац, А. Наша књижевност и њени хисторици. // *Хрватска књижевна критика*, књ. 7. Загреб, 1962.

Гавриловић 1927: Гавриловић, А. *Историја српске и хрватске књижевности*. Београд, 1927.

Љумовић 1938: Љумовић, К. *Из новије књижевности (узгредне импресије)*. Никшић: Прогрес, 1938.

- Митропан 1933:** Митропан, П. *Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији 1871–1912* (предговор). Скопље: Штампарииа „Јужна Србија“, 1933.
- Митропан 1936:** Митропан, П. *Српска штампа и почетак приповедачког рада у Ст. Србији*. (Прештампано из Јужног прегледа бр. 3–4, 1936). Скопље: Штампарииа „Јужна Србија“, 1936.
- Палавестра 1986:** Палавестра, П. *Историја модерне српске књижевности. Златно доба 1892–1918*. Београд: СКЗ, 1986.
- Скерлић 1967:** Скерлић, Ј. *Историја новије српске књижевности*. Београд: Просвета, 1967.